

ARGUMENTUM

ARALIK 1991

YIL: 2 SAYI: 17

ISSN 1017-625X

İÇİNDEKİLER

İnsan Hakları Üzerine Yeniden Düşünmek - Doç. Dr. İbrahim Ö. Kaboğlu, Anonim Şirketlerde Eşit İşlem İlkesi, Prof. Dr. Fahiman Tekil, Türkiye ve Alman Hukuklarında Tecrübe veya Muayene Şartlarıyla Satım - Dr. O. Gökhan Antalya, 1785 Devrimi Öncesinde ve Sonrasında Fransa'da Siyasi Yaşama Katılma Hakkı Açısından Eşitlik İlkesinin Yeri ve Önemi - Ozan Erözden.

Evrensel Bildirge'nin 43 üncü Yıldönümünde İNSAN HAKLARI ÜZERİNDE YENİDEN DÜŞÜNMEK

Doç. Dr. İbrahim Ö. KABOĞLU(*)

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 10 Aralık 1948 tarihinde ilan edilen, özgürlük ve eşitlik ilkelerine dayanan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB), kapsamı bakımından iki başlığa ayrılabilir: Kişi özgürlükleri ve siyasal haklar; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar.

Beyan edilen hak ve özgürlüklerin içerik ve formülasyonu yönünden sentez ve uzlaşma özelliğini yansıtan Bildirge'nin bağlayıcı olup olmadığı tartışılmıştır. Bununla birlikte uzun çalışmalar sonucu yine BM nezdinde hazırlanarak belirtilen iki kategori hak ve özgürlüğü ayrı ayrı düzenleme konusu yapan 1966 Sözleşmeleri(1), yaptırım mekanizmalarını da öngörmektedirler. Bu uluslararası metinler 1976'da yürürlüğe girerek (2), İHEB'ni, çeyrek yüzyılı aşkın bir süre sonra, hukuksal bağlayıcılık yönünden pekiştirmiş oluyorlar, hem de daha çok sayıda devletin katılımıyla(3).

Ne var ki, İnsan Hakları (İH), Evrensel Bildirge'yi izleyen on yıllarda, belirtilen iki kategori dışında yeni boyutlar kazanmaya başlayacaktır. Barış, gelişme, çevre ve insanlığın ortak malvarlığına saygı, evrensel değerler olarak yeni hakların konusunu oluşturacaktır. Özellikle 70'li yıllardan itibaren ulusal ve uluslararası hukuk metinlerinde yer alan yeni hakların 90'lı yıllarda normatif değeri nedir? Sorunun yanıtı, tartışmanın düğüm noktasını oluşturmaktadır. Yeni hakları normatif değerden yoksun sayan görüş, bunların insan hakkı olmadığını veya olamayacağını varsaymaktadır. Buna karşılık, hak ve özgürlüklerin dinamik özelliği gözönüne alınarak sorun üzerinde düşünmek, insan haklarının erekselliği açısından anlamlı olacaktır.

I- Dayanışma Hakları (DH) adını alan yeni haklara yöneltilen eleştiriler iki grupta toplanabilir: birincisi, daha çok sorunun teknik yönü üzerinde yoğunlaşmaktadır; ikincisi ise, aynı zamanda değer yargısını içermektedir.

(*) Doç. Dr. İbrahim Ö. Kaboğlu, M.Ü. Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesidir.

Hak kavramının gerekli kıldığı niteliklerden bazılarının yeni haklarda bulunmadığı, "her hak belli bir özneye, açık ve olanaklı bir konuya sahip olmalıdır; ayrıca onlara uymakla yükümlü belli bir veya birçok kişiye karşı öne sürülebilmelidir" görüşüyle(4) DH'nin hukuksal belirsizliği vurgulanmaktadır. Başka bir anlatımla, "yeni haklar"ın öznelere insan veya birey olmadığı, konularının çoğu zaman belirsiz olduğu, hukuksal korumanın olanaksız veya çok güç olduğuna dikkat çekilmektedir(5).

Benzer noktalardan hareket eden ikinci görüş(6), "Sözde dayanışma hakları" (Les pseudo-droits de solidarité) nitelmesi yaparak bunların "ne öznesi ne konusu ne de borçlusu" bulunacağını belirtir. "Bu güzel sözler dileklerdir, taleplerdir, fakat haklar değildir."(7) ifadesi, DH'nin İH kategorisine sokulmasının bu kategorinin kavramsal birliğini ve entelektüel uyumunu kaybettireceğini, dolayısıyla İH'nin kendisini tehlikeye düşüreceği iddiasını da içermektedir. "Dayanışma Hakları"nı insan haklarına katma süreci, iki yönden kendini yıkma tehlikesini bağrında taşıyacaktı. Bir kez, bu süreç bir genişleme sonucunu doğuracağından İH kavramının bütünsel yoğunluğu azalır; siyasal ve toplumsal sorunlar bütününe kucaklayarak "herşeyi içine alan" özelliği, açık anlatımını bozarak İH'ni "belirsiz bir bütün"(8) haline getirebilir, hatta doğasından uzaklaştırabilir(9). Sonra, doğrudan doğruya bireysel hakların varlığı sorunu ortaya çıkar. Buna göre, "Dayanışma hakları"nın varlığı, pozitif haklar (örneğin işkenceye tabi tutulmama hakkı) ile basit özelemler (silahsızlanma "hakkı") arasında acayip bir karma oluşturacak, bu ise bireysel hakları değerinden, "pozitif" özelliğinden yoksun kılmayı amaçlayacaktı(10).

Aktarılan görüşlerdeki gerçeklik payı nedir? Sorun, dayanışma hakları adı verilen yeni hakların birer özelem ve hep talep (istem) halinde mi oldukları, ya da günümüzde norm-öncesi evreyi aşmış olduklarının bilinmesidir.

II- Dayanışma hakları, gerek ulusal ve uluslararası ölçekte ilan edilen veya yürürlüğe konan metinler gerekse öğretilde sağlanan birikim ışığında normatif süreç yönünden irdelenebilir.

A) Her normun kaynağında bir özelem, bir hak istemi yatar. Her hak istemi, bir uyumsuzluğun ve çıkarlar çelişkisinin varlığını yansıtır. Bu çelişkinin derinleşmesi ve yaygınlık kazanmasıyla sorun, savunucularının dar çemberini aşar ve topluma mal olmaya başlar. Sendika özgürlüğü, grev hakkı, oy hakkı çelişkilerin evriminin ürünü olduğu gibi, aynı olgu günümüzde "Dayanışma Hakları" açısından da geçerlidir. Gerçekten bir istemin hukuken ilan edilen hakka dönüşümünün kendine özgü mantığı bulunmaktadır. Bu dönüşüm ilkesinde hukuksal çalışmanın özgüllüğü, talep edilen hak yararına toplumsal isteğe, hukuk tekniği aracılığıyla genel ve evrensel etki yaratan bir biçimlendirme vermektir ibarettir. Hukukçuların, uzmanların, derneklerin, baskı grupları ve toplumsal hareketlerin belirleyici olduğu özgül çalışma, hukuksal mecburiyet "duygusunu yaratma"ya katkıda bulunur(11). Böylece hukuksal biçimlendirme etkilerini göstermeye başlar, hak istemi değişime uğrar ve hukuk tekniği

aracılığıyla norm halini alır(12).

Bu ilk aşamanın dayanışma hakları açısından anlatımı, toplumsal ve uluslararası dengesizlikler ve çatışmalarda gözlenebilir. Sınai gelişimin çevrede yolaçtığı zararların, toplumlar için temel bir çelişki ve bilinçlenme yarattığına kuşku bulunmamaktadır. Sağlıklı, dengeli ve hukuken korunmuş bir çevrede yaşama özlemi, ekolojist grupların ilk çemberini geride bırakan kitle hareketlerini yaratmış, böylece bilinçlenme süreci hızlanmıştır(13).

Çevre gereklerini gözardı eden sanayileşme tercihlerinin ortaya çıkardığı sorunlar, gelişme yönünden "toplumsal ve ulusal-üstü topluluklar arasındaki dengesizlikler"de ifadesini bulmaktadır. Bağımsızlığına kavuşup Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na giren yeni devletlerin karşılaştıkları iktisadi, ticari ve toplumsal sorunlar, yeni bir hakkı ortaya çıkarıyor: Gelişme hakkı. BM'nin 60'lı yılları "birinci gelişme on yılı" ilan etmesinden sonra(14), gelişme hakkı bir İH olarak savunulmaya başlandı. Gelişme başlangıçta, iktisadi gelişme veya büyüme ile eşanlamı algılandı. Ekonomik kalkınma, siyasal, toplumsal ve kültürel ilerlemenin itici gücü olarak düşünüldü. Oysa iktisadi büyüme, üretim, değişim ve tüketime ilişkin sayılarla ölçülür. Gelişme ise, daha bütüncül ve daha niteliksel bir oluşumu anlatır; insan kişiliğinin ve beşeri özgünlüklerin tüm olanak ve boyutlarıyla ilerlemesini sağlayacak toplumsal koşulların yaratılması olarak anlaşılır(15). Bu anlamda gelişme sadece Üçüncü Dünya'ya ilişkin bir kavram olmayıp bütün Dünya'yı ilgilendirmektedir. Çünkü gelişme, az gelişmişlikten olduğu denli kötü gelişmenin yolaçtığı bozulmalar karşısında "özgürleşme" olarak özetlenebilir(16). Gelişme hakkı ise, uluslararası sistem yapılarının dönüşüme uğratılmasını, kaynakların ve iktidarın yeniden paylaşımını öngörerek Dünya'yı değiştirmeyi hedefler(17). Gelişme hakkı kaynağını, yerel, bölgesel ve global ölçekteki dengesizliklerde, çekişme ve çatışmalarda bulur.

1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, "herkesin, bu Bildirge'de öngörülen hak ve özgürlüklerin tam uygulanmasını sağlayacak bir toplumsal ve uluslararası düzene hakkı vardır."(m.28) hükmüyle, İH'na saygının uluslararası barış güvencesi olacağı umudunu yansıtmakta idi. İH'na saygı barış güvencesidir; İH da ancak barış ortamında saygı görebilir. "Barış, uluslararası ve ulusların içinde, birlikte varolma ve işbirliği ilişkilerinin itici gücüdür; bu sadece silahlı çatışmaların yokluğu ile değil, fakat aynı zamanda özellikle 1948 Evrensel Bildirgesinde yer alan insani değerlere saygı ile ve en üst düzeyde refah sağlama kaygısı ile nitelendirilen bir bütündür"(18). Barış ortamı, sadece savaşın önlenmesiyle değil, aynı zamanda uluslarca dayanışma içinde bir gelişmenin yürürlüğe konmasıyla sağlanabilir. İnsan haklarının tümünden yadsınması olan savaşla barış çelişkisi, silah üretim aygıtları ve uluslararası çıkar-sömürü düzeni, barış özlemini hak talebine dönüştürmekte gecikmeyeceklerdir(19).

B) Hak istemi, norma dönüşmesi için varolan normlarla uyum içinde bulunmalıdır. Hukuksal tanıma, yürürlükte bulunan özgürlükleri tamamlayıcı özellik taşımalıdır. Hak olarak öne sürülen talep, göz önüne alınan hukuk sisteminin iç mantığıyla çelişmemelidir(20).

Dayanışma hakları, genel olarak, mülkiyet hakkı, girişim özgürlüğü, sanayi ve ticaret özgürlüğü ile kısaca, iktisadi nitelikli hak ve özgürlüklerle çatışabilir. Her biri için, belirtilenler arasında bazıları öne çıkabilir veya başka özgürlükler gündeme gelebilir. Örneğin dinlenme veya eğlenme hakkı ile çevre hakkının önemli bileşimlerinden biri (doğaya eşit giriş hakkı) arasında çatışma doğabilir(21). Bu-

na karşılık, genel çıkarları özel çıkarların önüne geçiren çevre hakkı aslında değişik hak ve özgürlük tür ve kategorileri arasındaki çatışmada uzlaşma işlevi görür; hak ve özgürlükler için asgari ortak alan oluşturur(22). Gelişme bağlamında düşünülen mevcut hakların başlıca bileşimi olan gelişme hakkı ise, bireysel özgürlüklerden, toplumsal, iktisadi ve kültürel haklardan ayrılmaz bir niteliğe sahiptir(23). Bu şekilde düşünülen gelişme hakkı, bütün bireylerin hak ve özgürlüklerinden yararlanma isteğine yanıt veren bir gelişme siyasetini yürürlüğe koymakla devletleri yükümlü kılar(24). Uluslararası da olduğu denli bireyler arasında fırsatların eşitliği gelişme hakkının tanınmasıyla mümkün olabilir(25). Barış hakkı ile baskıya karşı direnme hakkı ve halkların kendini belirleme hakkı arasındaki çatışmayı öne çıkaran görüş(26), dar bakış açısını yansıtmaktadır. Savaş, çevreye zarar verir, gelişme hakkını engeller; yaşama hakkını zedeler. Oysa hiçbir özgürlük, yaşama hakkı için, genel olarak önceki özgürlükler için tehlike oluşturamaz. "Bütün uluslar ve bütün insanlar (...) barış içinde yaşama hakkına sahiptirler. Bu hakka saygı, diğer insan haklarına olduğu gibi, bütün insanlığın ortak çıkarına olup büyük veya küçük bütün ulusların her alanda gelişmesi için vazgeçilmez koşullardan birini oluşturur."(27). Bu gerçekler, toplum biçiminde yaşamın en ilkel gereklerini dile getiren dayanışma haklarının önceki özgürlüklerle çelişmediklerini(28), tam tersine diğerlerinin gerçekleşme ortamını yarattıklarını doğrular. Kendileri için varlık ve geçerlilik koşulu olarak gün geçtikçe önem kazanan dayanışma hakları(29), yürürlükte bulunan hakların doğal uzantısı olarak nitelendirilemez mi?

C) Norm öncesi durumdan normatif duruma geçiş süreci, söz konusu hak isteminin yeterince biçim değiştirmesi ile tamamlanır. Bunun için talep edilen hak ve özgürlüklerin pozitif hukukça tanınması, özne-konu ve güvence öğeleriyle belirlenebilir özelliğe sahip bulunması gerekir.

Dayanışma haklarını açıkça ve bütünsel olarak tanıyan en kapsayıcı uluslararası belge, Afrika İnsan ve Haklar Hakları Şartı'dır(30).

"Her halk varolma hakkına sahiptir. Her halkın sahip olduğu kendini belirleme hakkı zamanışımına uğramaz ve devredilemez"(m.20).

"Halklar zenginlik ve doğal kaynaklarına serbestçe tasarruf edebilirler..."(m. 21).

"Bütün halklar özgürlüklerine ve kimliklerine kesin saygı çerçevesinde iktisadi, toplumsal ve kültürel gelişme hakkına ve insanlığın ortak malvarlığından eşit yararlanma hakkına sahiptirler. Devletler, gelişme hakkının kullanılmasını ayrı ayrı veya işbirliği halinde sağlamla yükümlüdürler" (m. 22).

"Halklar ulusal planda olduğu kadar uluslararası alanda da barış ve güvenlik hakkına sahiptirler. Devletler arasındaki ilişkileri, Birleşmiş Milletler Şartı'na örtülü olarak doğrulanan, Afrika Birliği Örgütü'nce de teyit edilen dayanışma ve dostça ilişkiler ilkesi yönlendirmelidir."(m. 23).

"Bütün halklar, gelişmelerine uygun olarak tatmin edici ve bütünüyle bir çevre hakkına sahiptirler."(m.24).

1972 haziran ayında Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı, çevre insan hakkını tanıyan bir Bildirge kabul etmiştir. Buna göre, "İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve tatmin edici yaşam koşulları temel hakkına sahiptir..."(31).

Birleşmiş Milletler Genel Asamblesi tarafından kabul edilen "Gelişme Hakkı Üzerine Bildirge"(32), bu hakkın gerçekleştirilme-

sinin aşamalı özelliğini vurgular (m.10). 21 Kasım 1990 tarihli Paris Şartı ise "Barış ve Birlik Çağı", başlığı altında insan hakları ve evrensel nitelik taşıyan diğer kavramlara yer vererek, dolaylı biçimde dayanışma haklarını düzenleme konusu yapmaktadır.

Gerek Birleşmiş Milletler ve öteki uluslararası kuruluşlar nezdinde gerek devletler arasındaki ilişkilerde gelişme, çevre, barış ve silahların sınırlandırılması üzerine yürütülen yoğun çabalar gözönüne alınarak, Birinci ve İkinci kuşak insan haklarına denk düşen 1966 Sözleşmeleri gibi bir "Dayanışma Hakları Uluslararası Sözleşmesi" beklentisinin(33) aşırı iyimserlik sayılmayacağı öne sürülebilir(34).

Dayanışma haklarının pozitifleşme sürecine ulusal hukuklar da katkıda bulunmaya devam ediyor. Son çeyrek yüzyılın birçok yeni anayasası(35) çevre hakkını tanıyıp düzenlemekle, 90'lı yıllarda bu hakkın normatif değeri yadsınamayacak bir konuma ulaşmıştır(36). Burada, kısmen gelişme hakkını ve dayanışma gereğini de yansıttığı için İspanyol Anayasa hükmünü aktarmakla yetineceğiz. "Herkes, kişiliğinin gelişmesine elverişli bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir ve bunu koruma yükümlülüğündedir." biçiminde ana kuralı koyan 45. madde, kamu iktidarlarına toplu dayanışma gereğinden hareketle, yaşam niteliğini korumak ve iyileştirmek, çevreyi savunmak ve onarmak amacıyla tüm doğal kaynakların rasyonel kullanımı konusunda görev vermektedir(45.2).

Gelişme hakkına iki örnek: "Ulus bireye ve aileye gelişmeleri için gerekli koşulları sağlar" (1940 Fransız Anayasası Önsözü). "Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleri ile bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasi, iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırır, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar" (1961 Türk Anayasası, m. 10, 2)(37).

Barış hakkı konusunda 1947 Japonya Anayasası örnek gösterilebilir: "Düzen ve adalete dayanan milletlerarası bir barışı gönülden dileyen Japon milleti, halkın egemenlik hakkı olarak harpten ve milletlerarası anlaşmazlıkları hal içinde tehdit ve kuvvet kullanmaktan daimi şekilde feragat eder."(m.9)(38).

Dayanışma hakları pozitif hukukça tanıyıp düzenlendikçe biçim değiştirmekte, talep aşaması tamamlanarak norm öncesi durumdan normatif duruma geçiş büyük ölçüde sağlanmış olmaktadır. Acaba halen "belirsizlikler"den sözedilebilir mi? Önce dayanışma haklarının herbirini formüle etmeye çalışalım.

III- **Barış hakkı**, bir yandan herkesin savaş suçlarına karşı insanlığa ve barışa karşı suçlarla mücadele hakkını içerir; öte yandan, şiddet ve terörizme karşı korunma hakkı ile yığınsal yıkım silahlarının yasaklanması biçiminde silahsızlanma hakkını da kapsamına alır. **Gelişme hakkı**, herkesin kişiliğini serbestçe geliştirme hakkı ve her topluluğun(39) kültürel kimliğine saygı gösterilmesini isteme hakkı olarak ifade edilebilir. Her varlığın ve insan grubunun bütünsel gelişimini hedef alan bu hak, bireysel ve toplu ilerleme araçlarına eşit girişi gerekli kılar. **Çevre hakkı**, özellikle devletlerin, yaşamın doğal koşullarına zararları önlemek, sonra cezalandırmak için gerekli tüm önlemleri alma ve daha genel biçimde, her insanın ve bütün insanların sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına saygı içinde eşya ve malların kullanımını düzenleme yükümlülüğünü öngörür. **İnsanlığın ortak malvarlığına saygı hakkı** ise, hiçkimsenin bu ortak malvarlığı üzerinde münhasır bir mülkiyet hakkı talep edememesi olduğu denli, bu malvarlığı üzerinde herkesin toplu ve eşit olarak kullanma hakkını ifade eder(40).

"Barış hakkı", bireylere, devletlere ve bütün insanlığa tanınmıştır. Çünkü barış "üstün bir değer"dir. Topluları, eşitlik temelinde dayanan "karşılıklı güven" ve "anlayış" düşüncesi içerisinde birlikte yaşamaya ve işbirliği yapmaya hazırlama görevi, hükümetlere, resmi ve gönüllü kuruluşlara, kitle iletişim araçlarına ve eğitim aygıtlarına düşer(41). "İnsan gelişme sürecinin konusu değil öznesidir."(42). Gelişme hakkı, bütün insanlara, her insana, herkese ilişkindir(43). Gelişmeye ereksellik ve insan hakları bütününe yeni bir dinamizm kazandıran gelişme hakkı, bireysel ve toplu yönleriyle ortaya çıkan çok boyutlu bir hak; devletlere, halklara, ulusal azınlıklara, topluluklara, gruplara, kişilere ilişkin bulunmaktadır(44). İnsanın toplulukla uyum içinde gelişmesi, maddi ve maddi olmayan temel gereksinimlerin tatmini, bireysel ve toplu özzerklüğün gerçekleştirilmesi, gelişme sürecinin bütüncüsel parçası olmalıdır. Çevre hakkının öznesine ise açık olarak gelecek kuşaklar da girmektedir. Bu hakkın konusu, bütün biosfer ve insan varlığı olarak belirtilebilir. Muhatapları ise, faaliyetleri çevre bakımından tehlike oluşturabilecek kişi, kişi toplulukları, kuruluşlar ve devletlerdir(45). Mülkiyet, hakkın konusu olabiliyorsa, "insanlığın ortak malvarlığı neden hakkın konusu olmasın?"(46).

Uluslararası işbirliği için temel oluşturan yeni İnsan Haklarının gerçekleşmesi, "devlet ve öteki kamusal kuruluşlarla bireylerin, birey topluluklarının, kısaca herkesin çabalarını birleştirmesi gereği"ne bağlanmıştır. İnsanoğlunun yaşarkalmasına ilişkin barış, çevre ve gelişme sorunlarının konusunu oluşturduğu dayanışma hakları, "belli bir birlikte yaşam anlayışı" nı dile getirir; hem devlete karşı öne sürülebilir, hem de devlete gereklilikler yüklenebilir; ancak "bütün toplumsal yanların çabalarını birleştirmesiyle gerçekleşebilir"(47). Bu bakımdan dayanışma nitelemesi anlamlıdır.

IV- Dayanışma haklarının ne soyut talepler ne de özneli belir-siz özelemler olduğu; özneli, konuları ve muhataplarıyla büyük ölçüde belirlenebilir niteliğe sahip bulunduğu öne sürülebilir. Kuşkusuz, yeni haklar, 1789 bakış açısıyla, geleneksel yaklaşımla açıklanamaz. Bireysel özgürlükler değerini korumakla birlikte, bunlara toplu özgürlükler ve toplumsal haklar eklenerek devam edegelen iki yüzyıllık "hak ve özgürlükler evrim süreci" durağanlaşmış değildir. İnsan haklarının öznesini yalnızca ve/veya tekil olarak bireyin oluşturduğu görüşü çöktürmüştür(48).

İnsan Hakları, bireysel özgürlükler olarak değil, "ilişki özgürlükleri"(49) olarak düşünülmelidir. Üçüncü kuşak haklar, yurttaşların **katılma** hakları olarak kendini gösterir. Örneğin çevre hakkı(50), doğayla ilişkilerinde insanların sadece kendi aralarında kurdukları münasebetlerin gözönüne alınmasını değil, aynı zamanda farklı toplumsal kesimlerin işbirliği, çevre yönetimine katkıda bulunma ve katılımını da gerekli kılar. Çevre hakkının, devletin eylem iktidarını güçlendiren hak olma özelliği, kişilerin müdahalesini öngören bir hak olma özelliğinden daha azdır(51). Aynı şekilde gelişme hakkı da bir "ilişki özgürlüğü"dür: herkesin ve her grubun bütüncül gelişiminin temel gerekliliklerini karşılaması amacıyla insanların kendi aralarındaki ilişki, bu dayanışma olgusuna eylemleriyle katkıda bulunmak için insanların kendi aralarındaki ilişkisi(52).

Yeni insan hakları, kişi, toplum ve devlet ilişkilerinin yeniden tanımlanması bağlamında yorumlanmalıdır(53). İH'nin yeniden yapılanma sürecinde, çok boyutluluk, insan onurunun bütünlüğüne saygıyı da güvence altına almak durumundadır. İnsan Haklarına 1789 geleneği ışığında bakarak dayanışma haklarını "sözde haklar" olarak niteleyen görüşler(54), çevre, gelişme ve barış haklarına saygı duyul-

maması durumunda, ilk iki kuşak hak ve özgürlüklerin "sözde" kalacağı gerçeğini gözardı etmiş oluyorlar. Öteki bütün özgürlüklerin ortak kökeni, gerçekleşme koşul ve ortamını oluşturan dayanışma hakları, yaşama hakkı derecesinde ele alınmalıdır. Bu niteliği ile onlar, İH'nin "sağlam çekirdeği", hatta dokunulmaz alanları olarak da değerlendirilebilir. Şu halde, pozitif hukukta hak olarak öne sürülüp sürülemediği araştırılırken bu temel özellikleri de gözönüne alınmalıdır(55). Dolayısıyla, beyan edici özelliklerini halen sürdüren üçüncü kuşak hakların, hak niteliği taşıdıkları(56) gözardı edilemez.

Sonuç olarak 1948 Bildirgesi'nin 90'lı yıllarda önemi ve değerinin azaldığı değil, başlattığı evrimin, İH'nin dinamik niteliği gereği, sürüyor olduğu öne sürülebilir. Dolayısıyla, Bildirge çerçevesi korunarak, 66 Sözleşmelerini tamamlayıcı bir "Dayanışma Hakları Uluslararası Sözleşmesi"nin hazırlanma gereği vurgulanabilir.

DİPNOTLAR

- (1) *Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Pakt; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Part. Dilimize Sözlüşme olarak çevrilen her iki Pakt, BM Genel Asamblesi tarafından 16 Aralık 1966'da kabul edilmiştir.*
- (2) *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Pakt, 3 Ocak 1976'da yürürlüğe girdiği halde, öteki Pakt'ın yürürlüğe giriş tarihi 23 Mart 1976'dır.*
- (3) *Evrensel Bildirge'nin 48 Devlet tarafından kabul edilmiş olmasına karşın, her iki Pakta taraf devlet sayısı (birkaç farkla) 90'lı yılların başında 100 dolayındadır. Kuşkusuz iki Pakt'tan sadece birini kabul eden devletler yanında, Türkiye gibi Evrensel Bildirge'yi kabul ettiği halde, her iki Pakta da onaylamayan devletin bulunup bulunmadığı araştırılmaya değer.*
- (4) *Jean Rivero, Libertés publiques, 1-Droits de l'Homme, PUF "Thémis", Paris 1984, p. 134.*
- (5) *Robert Pelloux, "Vrais et faux droits de l'homme Problème de définition et de classification", RDP, 1981, p. 67-68.*
- (6) *Frédéric Sudre, Droit International et européen des droits de l'homme, PUF "Droit Fondamental", Paris 1989, p. 127.*
- (7) *Sudre, a.g.e., s. 27.*
- (8) *Sudre, s. 127.*
- (9) *Danielle Loschak, "Mutation des Droits de l'homme et mutation du droit", RIEJ, 1984, p. 51.*
- (10) *Sudre, a.g.e., s. 127-128.*
Dayanışma haklarına yöneltilen eleştiriler konusunda ayrıca bkz. P. Alston, "Conjuring up new human rights: a proposal for quality control", AJIL, 1984, v. 78, p. 607-621; H. Golsong, "Evolution de la conception des droits collectifs dans la politique internationale", in Les droits de l'homme, droits individuels ou droits collectifs?, LGDJ, Paris 1980, p. 137-147.
- (11) *Dominique Rousseau, "Les droits de de l'Homme de la troisième génération", in Droit Constitutionnel et Droits de L'Homme, Economica, PU d'Aix-Marseille, Paris 1987, p. 132-133.*
- (12) *Bk. ve krş. Pierre Bourdieu, "La force du droit" Actes de La Recherche en Sciences Sociales, no, 64, Septembre 1986, p. 17; Rousseau, a.g.m., s. 127 vd.*
- (13) *Sanayileşme-çevre ilişkisinde, çevreyi daha çok ekonomik güçler veya kamu kuruluşlarının kirletmesi olgusu karşısında gönüllü yurttaş girişimlerinin eylem alanları da yaygınlaşmıştır: "Uygun bir çevrede yaşama hakkının savunulması, sanayileşme ve kentleşme ile plansız kalkınmanın olumsuz sonuçlarına, askeri üslerin yolaçtığı zararlara ve kimsiyal atıklara karşı mücadele verilmesi, çevrenin ve estetik görünümünün bozulmasına karşı savaşım; doğanın (toprak, su hava) ve kültürel mirasın korunması..." İ. Kaboğlu, "Çevre Hakkı Üzerine" (Bir Danıştay Kararının Düşündürdükleri), İnsan Hakları Yıllığı, c. 10-11, 1988-1989, s. 120.*
- (14) *Michel Simon, Les droits de l'homme, Chronique Sociale, Lyon 1985, p. 157.*
- (15) *Krş. M. Simon a.g.e., s. 158.*
- (16) *Krş. Jean-Marc Laveille, Construire la paix, 1-Les armements détruisent l'humanité, Chronique Sociale, Lyon 1988, p. 27.*
- (17) *René-Jean Dupuy, "Thème et variations sur le droit au développement", in Mélanges Offerts à Charles Chau-mont, (Le droit des peuples à disposer d'eux mêmes), Ed. A. Pedone, Paris 1984, p. 265.*
Gelişme hakkının gerçekleşmesi bağlamında uluslararası yeni ekonomik düzen gereğinin gündeme gelmesi ve tartışılıyor olmasına işaret etmekle yetinelim.
- (18) *Nobel Barış Ödülü alan kurumlar toplantısı sırasında 1978'de Cenevre'de önerilen tanım.*
- (19) *Silahlanma yarışının psikolojik, kurumsal, hukuksal, siyasal ve askeri mekanizmaları ile sorunun ekonomik, teknolojik ve bilimsel yönlerinin irdelenmesi çerçevesinde insanlık için arzettiği yıkıcı tehlikeler üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Laveille, 1-Les armements détruisent l'humanité.*
- (20) *Krş. Rousseau, a.g.e., s. 128.*
- (21) *Krş. Pascale Kromarek, "Environnement et droits de l'homme", in Enseignement des Droits de l'Homme, 1982 III-UNESCO, (55/0108), p. 30.*
- (22) *Krş. Jean Morange, Libertés publiques, PUF, "Droit Fondamental", Paris 1989, p. 188-189, 370-371.*
- (23) *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Kararı, 4 üncü oturumu, 12 Eylül 1981.*
- (24) *Dupuy, a.g.m., s. 275.*
- (25) *BM Genel Asamblesi kararı (34/36. 1979). Gelişme hakkının özellikle uluslararası boyutları konusunda bkz. Alain Pellet, Le droit intentionnel du développement, PUF, "Que sais-je?", Paris 1987. Uluslararası yeni ekonomik düzenin kurulması üzerine çalışmalar ve bu konuda ortaya çıkan güçlükler konusunda bkz. s. 19-27.*
- (26) *Pelloux, a.g.m., s. 65.*
- (27) *Toplumların barış içinde yaşamaya hazırlanmasına dair metin, (BM Genel Asamblesi, Karar 53/73, 15 Aralık 1978).*
- (28) *Dayanışma özgürlüklerinin kendi aralarında da sıkı bir ilişki gözlenmektedir. Çevre, gelişmeye katkıda bulunan temel bir değerdir. İnsanlığın ortak malvarlığına saygı, çevre hakkının bütünsel algılanmasını sağlar; barış hakkı ise ilk üçü için vazgeçilmez bir koşul oluşturur.*

- (29) Hatta, insanoglunun varolma ve yaşarkalma mücadelesi karşısında İH'ni korumanın mikroskobik düzeyde yer aldığı öne sürülür. Bkz. T. Cornavin, "Th'eorie des droits de l'homme et progrès de la biologie", *Droits (RFTJ)*, 2, 1985, s. 104.
- (30) Türkçe metin için bkz. İ. Kaboğlu-O. Dönmez, "Afrika İnsan ve Haklar Hakları Şartı", *DÜİFD*, 1985, s. 3, s. 401-418.
- (31) Stockholm Bildirgesinden sonra uluslararası çevre hukukunda kaydedilen gelişmeler ve kabul edilen metinler konusunda özellikle bkz. Alexandre Kiss, *Droit International de l'Environnement*, Pedone, Paris 1989, p. 38-46. Kiss, çevreyi muhafaza kuralı öngören 300'ün üzerinde çokyanlı antlaşma ve yaklaşık 900 ikiyanlı antlaşma bulunduğunu not eder (s. 46).
Kasım 1990'da yapılan Çevre Hukuku Dernekleri Dünya Toplantısı sonunda yayınlanan "Limoges Bildirgesi", "Dünya Çevre Sözleşmesi"ni hazırlaması beklenen BM Brezilya toplantısı (6-12 Haziran 1992) için hazırlık çalışması niteliğinde olup uluslararası ölçekte çevreyi koruma amacıyla kurum ve düzeneklerin oluşturulmasını öngörmektedir. Anılan Bildirge özeti için bkz. İ. Kaboğlu, "Limoges bildirgesi", *Argumentum*, Mart 1991, s. 122-124.
- (32) 4 Aralık 1986, BM Genel Asamblesi, Karar 41/128.
- (33) "Dayanışma Haklarına İlişkin İnsan Hakları Uluslararası Sözleşmesi" fikri konusunda bkz. J. Robert, *Libertés publiques et droits de l'homme*, Montchrestien, Paris 1988, p. 58.
Limoges bildirgesi, Dayanışma Hakları Uluslararası Sözleşme tasarısının hazırlanmasıyla, çevre, sürekli gelişme ve barış arasındaki karşılıklı bağımlılığın iletilemesine katkıda bulunulabileceğini ilan etmektedir (m. 12/2.9).
- (34) "Üçüncü kuşak hakların aynı normativite derecesine sahip oldukları söylenemezse de, bu hakların, Birleşmiş Milletler hukuk sistemi mantığına dahil edilmesi, yeni taleplerin milletlerarası normatif sistemle bütünleşebileceğini göstermektedir" Bkz. Bakır Çağlar, *Anayasa Bilimi*, BFS, İstanbul 1989, s. 136.
- (35) Çevre ve hakkını düzenleyen anayasalara örnek olarak, 1971 Bulgaristan, 1972 Macaristan, 1973 Filipin, 1974 Yugoslavya, 1975 Yunanistan, 1976 Portekiz, 1977 Hindistan, 1978 İspanya, 1979 Peru ve İran, 1982 Türk Anayasaları gösterilebilir.
- (36) Dünya devletlerinde yürürlükte bulunan çevreye ilişkin yasama enstrümanlarının toplam sayısı 30.000 dolayındadır. Bkz. Kiss a.g.e., s. 46.
- (37) 1982 Anayasası da daha belirsiz ifade ile benzer bir hüküm öngörmekte (m. 5), bu şekilde her iki Anayasa, gelişme hakkını sadece bireysel boyutuyla gözönüne almış bulunmaktadır. Aktarılan 10. maddenin normatif değeri ve bağlayıcılığı konusunda ayrıntılı bilgi ve tartışma için bkz. Mehmet Akad, *Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. maddesi*, İÜHF yay., İstanbul 1984, s. 169 vd.
- (38) Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine Başlangıç'larında yer veren 1961 ve 1982 Anayasaları, barış iradesini, hak biçiminde olmasa da pozitif hukuka yansıtmıştır.
- (39) Topluluk, etnik grupları da kapsamına alır.
- (40) Krş. Robert., a.g.e., s. 57-58. Bk. *Pour l'extension des Droits de l'Homme*, (Actes du colloque de "Droits Socialistes de l'Homme" Paris 25, 26, 27, janvier 1985), Anthropos, Paris 1985. Hazırlanması muhtemel yeni T.C. Anayasasında dayanışma haklarını da kapsamına alan yeni üçlü sistematik önerisi için bkz. İ. Kaboğlu, "Gündem: Anayasa", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Kasım 1991, s. 23-25.
- (41) Ayrıntılı bilgi için bkz. J.M. Becet-D. Colard, *Les Droits de l'Homme, I. Dimensions nationales et internationales*, Economica, Paris, p. 128-129.
- (42) BM metinleri için Bkz. Becet-Colard, a.g.e., s. 151; Simon, a.g.e., s. 158.
- (43) F. Perroux, aktaran Dupuy, a.g.e., s. 272. Ayrıca bkz. Becet-Colard, s. 147 vd.
- (44) P. Buiette-Maurau, "Les difficultés de l'internalisation des droits de l'homme à propos de la Convention de Lomé", *RTDE*, 1985 no. 3, p. 485; Becet-Colard, s. 156-157; Dupuy, 264-265.
- (45) Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kaboğlu, "Çevre Hakkı karşısında İdare ve yurttaş", *Prof. Tunaya Armağanı* (yayınlanıyor). Kiss, a.g.e., s. 20-26.
- (46) İnsanlığın ortak malvarlığı üzerinde mülkiyet hakkının kapsamı ve uluslararası hukuk alanında ele alınması ve denetim konusunda bkz. A. Pellet, a.g.e., s. 116-121. Ayrıca bkz. *Pour l'extension des droits de l'homme*.
- (47) Bkz. ve krş. Rousseau, a.g.m., s. 124; D. Uribe Vargas, "La troisième génération des droits de l'homme", *RCA-DI*, 1984, p. 184, 359; K. Vasak, "Le droit international des droits de l'homme", *RDH (HRJ)*, 1972, V. 1, p. 46.
- (48) Yeni bağlamda, bireysel özgürlükler=özgürlük; toplumsal haklar=çesitlik, dayanışma hakları=kardeşlik formülü de gündeme gelmektedir.
- (49) Claude Lefort, *Droits de l'homme et politique; Essais sur la politique*. (aktaran Rousseau, s. 134-135).
- (50) J. Untermaier, "Droit de l'Homme à l'Environnement et libertés publiques", *RJE*, 1978, p. 329.
- (51) Rousseau, a.g.m., s. 155.
- (52) Aktaran Rousseau, s. 136.
- (53) Bu nedenle, üçüncü kuşak hakların, ne bireyci gelenekten (birinci kuşak) ne de sosyalist gelenekten (ikinci kuşak) kaynaklandığı, üçüncü bir yol olarak ortaya çıktığı öne sürülür. (Bkz. Simon, a.g.e., s. 154; Vasak, a.g.m., s. 45-46). Dayanışma haklarıyla, bireyci liberalizmin ve totaliter sosyalizmin tuzaklarından kurtulma olanağından söz edilir (Simon, s. 154).
- (54) Uç örnek olarak Fr. Sudre'ü anımsatalım.
- (55) Hatta, temel-temel olmayan haklar, amaç-araç özgürlükler, evrensel-yerel haklar ayrımında, dayanışma haklarının "temel", "amaç" ve "evrensel" sıfatları hak edecek nitelik ve konumda bulunduğu da öne sürülebilir. Yeni haklar karşısında öteki hak ve özgürlüklere göreli bir özellik veren bu nitelemedir.
- (56) Rousseau a.g.m., s. 136.